

महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण संचालनालयाच्या
क्र. उपुड/२००१-०२/६६८११/१३/स.पु.
दि. ५ मार्च, २००२ अन्वये उत्तम पुस्तक म्हणून
शिफारस करण्यात आलेला संदर्भ—

राज्यशास्त्र शिद्धांत आणि राजकीय विचार

केंद्र लोकसेवा आयोगाचे तद्वत्तच, नेट-सेट परीक्षांचे परीक्षार्थी
आणि पदवी व पदव्युत्तर परीक्षांचे विद्यार्थी यांना
अत्यंत उपयुक्त असा सर्वसमावेशक संदर्भ

राज्यशास्त्र सिद्धांत आणि राजकीय विचार

लेखक :
प्रा. चिं. ग. घांगरेकर
सुधारणा व विस्तार :
डॉ. अनिरुद्ध

के'सागर पब्लिकेशन्स

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
r Dakshinabhimbukhi Maruti Temple, Pune - 411
: (020) 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© K'Sagar Publications, Pune : 2000
Thoroughly Revised Third Edition : 2018

The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999

Printed at

Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

Price : ₹ 295/-

O u r F i r m s	K'Sagar's Book Centre	K'Sagar's Book's Agencies	K'Sagar's House of Books
	Appa Balwant Chowk, Pune - 411 002 □ (020) 24453065 ■ 9823121395 9545567862 / 63	Appa Balwant Chowk, Jogeshwari Mandir Lane, Pune □ (020) 24465650 ■ 9923810566	Appa Balwant Chowk, Jogeshwari Mandir Lane, Pune □ (020) 24483166 ■ 9923906500 8087722277

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct.
However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from
any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

सागरीय...

केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यासक्रम लक्षात घेऊनच महाविद्यालयीन परीक्षांचा अभ्यासक्रम आखला जावा, हा विचार आज वास्तवाचे रूप ल्याल्याचे महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांतील पदवी व पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यासक्रम पाहता स्पष्टपणे ध्यानी येते. या नव्या प्रवाहाचा विचार करूनच पदवी व पदव्युत्तर परीक्षांमधील ‘राज्यशास्त्र’ या विषयाचा अभ्यास करीत असतानाच केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेतील ‘राज्यशास्त्र’ या वैकल्पिक विषयाची संपूर्ण तयारी व्हावी, या दृष्टिकोनातून ‘राज्यशास्त्र’ या विषयावरील उपयुक्त अशा दर्जेदार संदर्भ ग्रंथांची मालिका विद्यार्थिमित्रांच्या हाती सोपविण्याचा एक विचार पुढे आला.

या विचारातूनच ज्यांना ‘राज्यशास्त्र’ विषयातील अधिकारी व्यक्ती मानावे असे माझे ज्येष्ठ स्नेही स्वर्गीय प्रा. चिं. ग. घांगरेकर यांच्या सहयोगातून राज्यशास्त्र या विषयावरील हा संदर्भ ग्रंथ साकारला आहे. या संदर्भाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित झाल्यानंतर काही काळातच प्रा. घांगरेकरांचे निर्वाण झाले. त्यामुळे या संदर्भ ग्रंथाची तिसरी सुधारित व विस्तारित आवृत्ती गेली दहा वर्षे प्रकाशित होऊ शकली नाही. दरम्यानच्या प्रदीर्घ कालावधीत पुलाखालून बरेचसे पाणी वाहून गेले होते. अभ्यासक्रमातही सुधारणा घडून आल्या होत्या. संबंधित पुस्तक नेट-सेटच्या विद्यार्थ्यांनाही उपयुक्त ठरावे, हा उद्देश्यानुसारे नजरेसमोर होता. साहजिकच, प्रस्तुतच्या संदर्भ ग्रंथात मूलभूत व महत्त्वपूर्ण सुधारणा करणे व तो सुधारित व विस्तारित स्वरूपात प्रकाशित करणे अगत्याचे ठरले होते.

हा संदर्भग्रंथ नव्याने सुधारित व विस्तारित स्वरूपात लिहीणे हे एक आव्हानात्मक काम होते. डॉ. अनिरुद्ध यांनी हे आव्हान समर्थपणे पेलल्यामुळे आज या संदर्भ ग्रंथाची तिसरी सुधारित व विस्तारित आवृत्ती शैक्षणिक मराठी सारस्वताच्या सेवेत रुजू करीत आहे.

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अ नु क्र म णि का

विभाग पहिला

प्राचीन भारतीय राजकीय विचार

१. समृद्धिकर्ता मनू ☐ मनुस्मृती 	☐ मनूचे राज्यासंबंधीचे विचार
२. अर्थशास्त्रकर्ता कौटिल्य १९ ☐ कौटिल्याचा अर्थशास्त्र ग्रंथ ☐ कौटिल्याचा सप्तांग सिद्धान्त ☐ कौटिल्याची राजदूत व्यवस्था	
☐ राज्याचा उदय आणि महत्त्व ☐ कौटिल्याची गुप्तहेर व्यवस्था ☐ परराष्ट्र धोरणविषयक विचार	

विभाग दुसरा

प्राचीन ग्रीक विचारवंतांचे राजकीय विचार

१. प्लेटो ३२ ☐ प्लेटोची ग्रंथसंपदा ☐ प्लेटोचा साम्यवाद ☐ प्लेटोचे आदर्श राज्य	☐ प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त ☐ प्लेटोची शिक्षणव्यवस्था ☐ प्लेटोच्या राजकीय विचारांतील परिवर्तन
२. ऑरिस्टॉटल ४९ ☐ ऑरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधीचे विचार ☐ राज्याचे वर्गीकरण आणि परिवर्तन चक्र ☐ ऑरिस्टॉटलचे क्रांतीसंबंधीचे विचार ☐ ऑरिस्टॉटलचे गुलामगिरीविषयक विचार ☐ ऑरिस्टॉटलचे नागरिकत्वासंबंधीचे विचार ☐ ऑरिस्टॉटलचे संपत्तीविषयक विचार	

- ऑरिस्टॉटलचे साम्यवादासंबंधीचे विचार
- ऑरिस्टॉटलचे कुटुंबसंस्थेसंबंधीचे विचार
- कायदा आणि न्याय यासंबंधीचे ऑरिस्टॉटलचे विचार
- ऑरिस्टॉटलचे सर्वोच्च शासनकर्त्यासंबंधीचे विचार
- ऑरिस्टॉटलचे शिक्षणासंबंधीचे विचार
- ऑरिस्टॉटलचे आदर्श राज्यासंबंधीचे विचार

विभाग तिसऱा

राजकीय विचार- ऑक्विनॉस ते मार्सिलिओ-त्स्के-तुंग

१. सेंट थॉमस ऑक्विनॉस	७३
☐ राज्याच्या उत्पत्तीसंबंधीचे ऑक्विनॉसचे विचार		
☐ धर्मसत्ता आणि राजसत्ताविषयक विचार		
☐ ऑक्विनॉसचे कायद्यासंबंधीचे विचार		
☐ कायद्याच्या वर्गीकरणासंबंधीचे विचार		
२. मार्सिलिओ ऑफ पढुआ	७८
☐ मार्सिलिओचे राज्यासंबंधीचे विचार ☐ मार्सिलिओचे कायद्यासंबंधीचे विचार		
☐ कार्यपालिकेसंबंधी मार्सिलिओचे विचार ☐ मार्सिलिओचे चर्चसंबंधीचे विचार		
३. मॅकिव्हली	८२
☐ मॅकिव्हलीचे मनुष्यस्वभावासंबंधीचे विचार		
☐ मॅकिव्हलीचे धर्म आणि नीतिमत्ता यांसंबंधीचे विचार		
☐ मॅकिव्हलीचे धर्मासंबंधीचे विचार		
☐ मॅकिव्हलीने राजाला केलेला उपदेश		
४. थॉमस हॉब्झ	८९
☐ हॉब्झचे निसर्गावस्थेसंबंधीचे विचार		
☐ राज्याचे उद्दिष्ट, कायदा, धर्मसत्ता, शासनसंस्था यांसंबंधीचे विचार		
☐ हॉब्झच्या विचारांचे परीक्षण		

५. जाँन लॉक	९३
□ लॉकची मूलभूत कल्पना	
□ निसर्गावस्था आणि मनुष्यस्वभाव	
□ सामाजिक कराराचे स्वरूप	
□ लॉकच्या सामाजिक कराराचे परीक्षण	
□ राज्याची वैशिष्ट्ये, सार्वभौम सत्ता व क्रांतीविषयक विचार	
६. मॉन्टेरेक्यू	९७
□ सत्ताविभाजन सिद्धान्ताचा इतिहास	
७. जीन झँक रूसो	१०१
□ मनुष्यस्वभाव आणि निसर्गावस्था यांसंबंधी रूसोचे विचार	
□ रूसोचा सामाजिक करार सिद्धान्त	
□ सार्वभौम सत्ता, शासनसंस्था आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यासंबंधी रूसोचे विचार	
८. जेरेमी बेंथम	१०४
□ बेंथमचा उपयुक्ततावाद	□ बेंथमचे राज्यासंबंधीचे विचार
□ बेंथमचे कायद्यासंबंधीचे विचार	□ बेंथमचे न्यायासंबंधीचे विचार
९. जाँन स्टुअर्ट मिल	१११
□ मिलचे उपयोगितावादासंबंधीचे विचार	
□ मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार	
□ मिलचे राज्यासंबंधीचे विचार	
□ मिलचे प्रातिनिधिक शासनासंबंधीचे विचार	
१०. थॉमस हिल ग्रीन	११८
□ ग्रीनचे राज्यासंबंधीचे विचार	□ स्वातंत्र्यासंबंधीचे ग्रीनचे विचार
□ अधिकारांसंबंधीचे ग्रीनचे विचार	□ ग्रीनचे कायद्यासंबंधीचे विचार
□ शिक्षेसंबंधीचे ग्रीनचे विचार	□ ग्रीनचे संपत्तीविषयक विचार
□ ग्रीनचे सार्वभौमत्वविषयक विचार	□ ग्रीनचे विश्वबंधुत्वासंबंधीचे विचार

११. नॉर्ज विल्यम फेडिक हेगेल	१२४
□ हेगेलचे राज्याविषयीचे विचार	
□ हेगेलचा द्रुंद्ववाद	
□ हेगेलचे स्वातंत्र्याविषयीचे विचार	
□ हेगेलचे युद्धविषयक विचार	
□ हेगेलचे व्यक्ती आणि राज्य यासंबंधीचे विचार	
१२. कार्ल मार्क्स	१३०
□ मार्क्सचा द्रुंद्वात्मक भौतिकवाद	
□ मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद	
□ मार्क्सचे राज्याविषयीचे विचार	
□ कामगारांची हुकूमशाही आणि राज्यसंस्थेचा अंत	
□ मार्क्सचे वर्गसंघर्षासंबंधीचे विचार	
□ मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्यसिद्धान्त	
□ प्लेटोचा साम्यवाद आणि मार्क्सचा साम्यवाद	
१३. लेनिन	१४१
□ लेनिनवादाचा अर्थ	
□ लेनिनचे क्रांतीसंबंधीचे विचार	
□ कामगारवर्गाच्या हुकूमशाहीविषयीचे विचार	
□ लेनिनचे पक्षासंबंधीचे विचार	
१४. माओ-त्से-तुंग	१४५
□ माओचा साम्यवाद	
□ माओची लोकतंत्रात्मक हुकूमशाही	
□ माओचे क्रांतीसंबंधीचे विचार	
□ चीनमधील साम्यवाद आणि रशियातील साम्यवाद	

विभाग चौथा

राज्यशास्त्राचे स्वरूप, व्याप्ती व दृष्टिकोन

१. राज्यशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती १५१

- राज्यशास्त्राचे स्वरूप
- राज्यशास्त्राचा शास्त्र या दृष्टीने विकास
- राज्यशास्त्राची शास्त्रीयता

**२. राज्यशास्त्रातील परंपरागत व
आधुनिक अभ्यासपद्धती १६०**

- परंपरागत व आधुनिक अभ्यासपद्धती
- वर्तनवाद किंवा व्यवहारवाद
- वैधानिक संस्थात्मक दृष्टिकोन
- शक्तिवादी किंवा सत्तावादी दृष्टिकोन
- निर्णय-निर्धारण दृष्टिकोन
- खेळसिद्धान्त
- व्यवस्थावादी दृष्टिकोन
- कार्ल मार्क्सचा साम्यवादी दृष्टिकोन
- राज्यशास्त्राची व्याप्ती
- उत्तरवर्तनवाद
- प्रक्रिया किंवा गटवादी दृष्टिकोन
- राजकीय श्रेष्ठजन दृष्टिकोन
- संसूचन दृष्टिकोन
- सौदेबाजीचा दृष्टिकोन
- रचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोन

विभाग पाचवा

राज्य आणि संबंधित संकल्पना

१. राज्य १८३

२. आधुनिक राज्याची उत्पत्ती आणि विकास १८७

- आधुनिक राज्याचे स्वरूप

३. सार्वभौम सत्ता किंवा प्रभुत्व १९२

- सार्वभौम सत्तेचा एकात्मवादी सिद्धान्त
- अनेकसत्तावाद किंवा बहुलवाद

४. शक्ती, अधिसत्ता आणि अधिमान्यता २०१

- शक्तीचे स्वरूप
- अधिसत्ता किंवा सत्ता
- सत्तेचे अधिष्ठान
- अधिसत्तेचे किंवा सत्तेचे प्रकार
- सत्ता आणि शक्ती या संकल्पनांमधील फरक
- अधिमान्यता

विभाग सहावा

अधिकार, कर्तव्य, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय

१. अधिकार आणि कर्तव्य २२५

☐ अधिकार	☐ व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार
☐ जीविताचा अधिकार	☐ मालमत्तेचा अधिकार
☐ धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार	☐ करार करण्याचा अधिकार
☐ शैक्षणिक अधिकार	☐ कौटुंबिक जीवन जगण्याचा अधिकार
☐ समतेचा अधिकार	☐ राजकीय अधिकार
☐ अधिकारनिर्मितीचे सिद्धान्त	☐ कर्तव्ये

२. स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय २३६

☐ स्वातंत्र्य	☐ समता
☐ न्याय	

विभाग सातवा

लोकशाही

१. लोकशाही– उद्य व विकास	२५१
□ लोकशाहीचा उदय आणि विकास	□ लोकशाहीचे प्रकार
२. लोकशाहीविषयक सैद्धान्तिक विचार	२५७
□ प्रा. लास्कीचे लोकतंत्राविषयीचे विचार	□ ग्रीनचे लोकशाहीसंबंधीचे विचार
□ लिपसेटचे लोकशाहीसंबंधीचे विचार	□ काही भारतीय विचारवंतांची मते
□ लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी आवश्यक उपाय	

विभाग आठवा

उदारमतवाद, समाजवाद व साम्यवाद

१. उदारमतवाद	२७५
□ उदारमतवाद	
२. समाजवाद	२८०
□ समाजवाद	□ उल्कांतिवादी समाजवाद
□ फेब्रियन समाजवाद	□ समाजवादाचे आजचे स्वरूप
□ लोकशाही समाजवाद	□ भारतातील लोकशाही समाजवाद
३. साम्यवाद किंवा मार्क्सवाद	२९४
□ द्वंद्वात्मक भौतिकवाद	□ इतिहासाची भौतिक मीमांसा
□ मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धान्त	□ मार्क्सचे वर्गसंघर्षाविषयीचे विचार
□ श्रमिकांची हुकूमशाही	□ मार्क्सच्या साम्यवादाचे मूल्यांकन
□ मार्क्सवाद आणि समाजवाद	□ साम्यवादाची इतर रूपे
४. फॅसिझम व नाझीझम	३१३
□ फॅसिझम	□ नाझीझम